

ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИДА ТИЛЛАРАРО ЭКВИВАЛЕНТЛИК ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ТАДҚИҚИ

*Тўхтасинов Илҳом Мадаминвич,
Самарқанд давлат чет тиллар институти доценти*

Калит сўзлар: таржима, таржима назарияси, эквивалентлик, адекватлик, тил, аслият тили, таржима тили, маданият, категория, муқобиллик, мувофиқлик.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан сўнг ўзининг ташқи ва ички муносабатларини йўлга қўя бошлади. Турли хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқаларни ўрнатди. Хорижий мамлакатларнинг қатор йирик компаниялари мамлакатимизда ўз тармоқларини очишга муваффақ бўлишди. Хорижлик ишбилармонлар республикамизнинг турли соҳаларида фаолият олиб боришмоқда. Ушбу соҳаларга иқтисодий, ижтимоий, таълим, соғлиқни сақлаш каби соҳаларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Мана шундай жараёнларда таржимонлар, уларнинг фаолияти жуда ҳам аҳамиятли ҳисобланади.

2012 йил 10 декабрда Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислон Каримов томонидан қабул қилинган 1875-сонли “Чет тиллар ўқитиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори чет тили, хусусан инглиз тилини ўқитишга, мамлакатимизга чет тилини мукамал эгаллаган кадрларни тайёрлашга катта эътибор қаратила бошланди. Ушбу Қарорнинг бандларидан бирида ўзбек адабий асарларини ўзбек тилидан чет тилига ва чет тилидан ўзбек тилига тўғридан-тўғри таржима қилиш масаласига ҳам урғу берилган. Мана шундай жиҳатларни ҳисобга олиб, ҳозирги кунда биз мамлакатимизнинг қатор соҳаларига ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган таржимонларни тайёрлашимиз керак.

Маданият ва маданиятлараро мулоқот сўзлари кенг қамровли тушунчалар бўлиб, ҳар ким уни ўз билганича талқин қилади. Аммо ҳар

қандай талқин остида ҳам маданиятли инсон, яъни тил ва маданиятни ўзида жамлаган индивид тушунчаси ётади. Тилшуносликда оддий бир сўз ҳам тилнинг маданият билан узвий боғлиқлигини кўрсатиб бериши мумкин. Атиги биргина сўз орқали биз ўша тилнинг ўзига хос хусусиятларини тасаввур эта оламиз.

“ST” (“Source translation – Асл нусха матни”) ва “TT” (“Target translation – Таржима матни”) ўртасидаги ўхшашлик даражасини аниқловчи таржимадаги семантик эквивалентликнинг муаммолари ҳақида маълумотга эга бўлиш муҳимдир [1, 23]. Агар биз “TT”ни “ST” билан қиёслаганимизда икки матн ўртасидаги семантик ўхшашлик даражасини таржима жараёнида фарқ қилишини билиб олишимиз мумкин. Шунга кўра, таржима эквивалентининг бир қанча турлари бир-биридан фарқ қилади. Масалан,

1) *Maybe there is some chemistry between us that doesn't mix – характеру бир-бирига тўғри келмайдиган одамлар ҳам бўлади.*

2) *A rolling stone gathers no mass – ким уйда ўтира олмаса уни меҳрибонлик кутмайди.*

3) *That's a pretty thing to say – уялсанг бўларди!*

Бунда биз оригинал, ва унинг таржимасида умумий маъно ёки тузилишидаги ноўхшашликни топа олмаймиз. Тил бирликларининг мутлақ ноўхшашлиги икки матн ўртасидаги аниқ мантиқий ўхшашликнинг йўқлиги билан изоҳланади, аслида эса улар “бир хил нарса ҳақида” деган хулосага олиб келади,

чунки улар айни ёки ўхшаш вазиятни тасвирлайди.

Шу нарса аниқки, икки гап ҳам умумий маънога эга. Уларнинг таркибидаги бу умумий жиҳат мос келувчи мазмунни етарли даражада таъминлашда катта аҳамият касб этади.

Бундан ташқари, у таржимада оригинал, яъни аслият (таржима қилинаётган матн)нинг таркибий қисмидаги барча маъноларни сақлаб қолган ахборотни ўз ичига олади.

Мисоллардан биз шуни кўришимиз мумкинки, аслият ва унинг таржимасидаги умумийлик матннинг умумий мазмуни ва мажозий маъносидир, яъни бир сўз билан айтганда, умумий хулосани ёки матн аспектидаги маънодорликни таржимон асосий таркибдан ёки бирикувдан шахсда гавдалантира олиши лозим. Инглиз тилида “оригинал (асл) матн нима ҳақида эканлиги”, “унда нима дейилганлиги; ёки қандай баён этилганлиги”- тасвирланмайди, балки фақатгина “унда нима дейилмоқда”, яъни асосий маъно ва матннинг асосий мазмуни тасвирланади.

Бу турдаги мисоллар лексик ёки структуравий бирликларнинг параллеллиги йўқлиги билан тасвирланади.

Таржима – бир тилда яратилган муайян асарни ўзга бир халқ маънавий эҳтиёжига хизмат қилдирадиган, ундан бадий завқ олиши учун имконият яратиб берадиган коммуникатив воситадир. Бир тил ичидаги нутқ мулоқоти жараёнида муайян матн сўзловчига ҳам, тингловчига ҳам тенг тушунарли бўлганидек, бадий асар муаллифи ва унинг ўқувчиси ўртасида ҳам ўзаро таъсирланиш нуқтаи назаридан коммуникатив тенглик вужудга келади. Таржима матни ҳам аслият матнига тенг бўлиб, у билан яхлитлик тасаввурини уйғотиши керак. Шунга биноан, таржима вазибаларидан бири – таржима матн аслиятнинг тўлиқ коммуникатив ўрнини эгаллаши ва аслият ўқувчиси имкониятига тенг даражадаги бадий завқ, мазмуний ва мундарижавий (струк-туравий) уйғун

мувозанатни (мувофиқлик) таржима ўқувчисига тақдим этиш-дир.

Мувозанат (мувофиқлик) таржиманинг барча жабҳаларини камраб олиши лозим. Таржимашунос олимлар аслият ва таржима матн ўртасидаги мувозанат (мувофиқлик) турларини учга бўладилар: 1. Функционал (вазифа-вий) мувозанат. 2. Мазмуний мувозанат. 3. Структуравий мувозанат.

Функционал мувозанат (муқобиллик) таржимоннинг аслият муаллифи билан муносабати доирасида юз бериши керак, яъни асарнинг ғоявий, жанрий хусусиятлари тўла сақланиши талаб қилинади. Мазмуний мувозанат деганда таржима аслият мазмунини тўлиқ акс эттириши, унга юқори даражада мазмунан адекват бўлиши тушунилади. Структуравий мувозанат (муқобиллик) таржимада аслиятнинг сюжети ва композицион қурилиши, мазмуннинг баён тартиби ҳеч бир ўзгаришсиз келтирилганда юзага келади. Таржимон асл матнга ҳеч нарса қўшмаслиги, асар парчаларини ўзича ўзгартирмаслиги ёки олиб ташламалиги зарур. Аслият ва таржима матннинг бўлим ва қисмлари сони ҳамда мазмуни бир-бирига айнан мос келиши талаб қилинади. Агар таржимон аслиятнинг айрим ўринларига жузъий ўзгартириш киритишга қарор қилса ҳам, бу фақат ўша парчадаги мазмунни тўлиқроқ очиб бериш мақсадида амалга оширилиши мумкин.

Таржимон ўз ҳаракатларида аслият ва ўз тили доирасида ҳамда тилдан ташқари бўлган зарурий омиллар (экстралингвистик ва прагматик омиллар) тақозосига кўра, икки тилда узатилаётган ахборот мазмунининг мувозий (тенг) даражасини топишни асосий вазифа деб билиши лозим. Ана шундай мувозанат (муқобиллик) даражаси таржима назариясида таржима эквивалентлиги ва адекватлиги тушунчалари орқали белгиланади.

Таржимон аслиятдаги бирликлар ва нутқ бўлақларини ўрганар экан, таржима учун эквивалент вариантларни танлайди.

Уларни аслият билан қиёслаб, охири қарорга келади. Танланган таржима вариант устида ишлаб, уни коммуникатив жиҳатдан мувозий ҳолатга келтиради. Ушбу жараён таржимондан тегишли билим ва маҳоратни талаб қилиши тайин. Аслият ва таржима мазмуни орасидаги реал муносабатларни қарор топтириш таржимонга икки матн ўртасига умумийлик чизиғини тортишга, максимал даражада турли тилдаги матнларнинг маъновий яқинлигини таъминлашга имкон беради. Шу орқали таржима сифатига эришилади. Таржима матнининг аслиятга нисбатан ҳар жабҳада яқинликка эришиши эквивалент таржима дейилади.

Таржимашунослик тарихида тиллараро лексик мувофиқлик масаласини жиддий ўрганиш ва мувофиқлик турларини таснифлаш, биринчи марта Я. Рецкер томонидан ўртага ташланган. У мувофиқлик турларини учга: эквивалент, муқобил (аналог) ва адекват турларига бўлади. Эквивалент деганда у муайян вақт ва макон учун контекстга боғлиқ бўлмаган доимий тенг даражадаги мувофиқликни тушунади. Муқобил (аналог) эса имкониятдаги бир неча синонимлардан бирини танлаб олган ҳолда амалга оширилган муқобил таржима натижасидир. Эквивалент ҳар доим битта, муқобиллар эса бир нечта бўлиши мумкин. Муқобиллар ёрдамида, хусусан, фразеологизмлар, мақол ва ҳикматли сўзлар таржима қилинади, деб ёзади Рецкер таснифи ҳақида В. Виноградов. “Адекватликка эришиш учун”, - дейди Я. Рецкер, - “таржимон аслиятнинг ҳарфий исканжасидан, луғавий ва иборавий мувофиқликлардан қутулиши ва вазифанинг ечимини яхлитлик нуқтаи назаридан мазмун, ғоявий йўналиш ва аслият услубидан қидирмоғи лозим” [2, 45].

Я. Рецкернинг таснифи тилшунос, таржимашунос олимларнинг жиддий эътирозларига сабаб бўлди. В. Виноградов уни муқобиллар (аналоглар)нинг бири-бирига тўғри келмайдиган (эмоционал-

экспрессив, стиль, диалект жиҳатидан) характерини ҳисобга олмаганлигини танқид қилса, А.Д. Швейцер эквивалентлик масаласида уни мавҳум тушунча берганликда айблади.

Натижада Я. Рецкер кейинги ишларида мувофиқлик турларини иккига: эквивалент ва муқобил мувофиқликлар (аналог) турига бўлиб, адекватликка таржима фаолиятидаги бир усул сифатида қарай бошлади.

Тилшунос-таржимашуносларнинг лингвистик жиҳатдан адекватликка эришиш мумкин эмас, деган қарашлари шу даврдан аксиомага айланди. Я. Рецкернинг адекватлик ҳақидаги таснифи бадиий таржима учун жуда мақбул мезон эди. Аммо бу масала шундан сўнг кўтарилмади.

В.Н. Комиссаров эквивалентликнинг беш типини ишлаб чиқди [3, 114]. Унинг дастлабки уч типиде матн мазмунининг асосий элементлари таржимада сақланади. Матн нутқ коммуникацияси бирлиги сифатида ҳамиша коммуникатив вазифадорлиги, ҳолатий (манзаравий) йўналтирилганлиги ва ҳолат баёнининг танланиши билан белгиланади. Ушбу белгилар матннинг энг кичик бирлиги бўлган иборада ҳам сақланади. Бошқача айтганда, ҳар бир ибора мазмунида қандайдир ҳолат баёни орқали коммуникатив мақсад юзага чиқади. Эквивалентликнинг биринчи типиде аслият мазмунининг кўрсатиб ўтилган биринчи қисми сақланади (коммуникатив мақсад), иккинчи типде биринчи қисмга қўшимча равишда иккинчи қисм – ҳолат баёни ҳам сақланади. Эквивалентликнинг учинчи типиде учала қисм (коммуникатив мақсад + ҳолат баёни + баён усули) сақланади. Тўртинчи ва бешинчи типларда эквивалентлик олдинги уч тип белгиларига қўшимча равишда, маъно ва мазмунда фақат коммуникатив мақсад, ҳолатга эътибор ва уни баён қилиш усули билан чекланиб қолмасдан, аслият ва таржимада синтактик ва лексик birlikларни моҳиятан максимал даражада

яқинлаштиришда намоён бўлади. В.Н. Комиссаров уларнинг таржима жараёнидаги афзалликлари устида ҳам тўхталади:

Эквивалентликнинг юқори даражасини таъминлашда қайси таржима модели кўпроқ имкониятга эга? Трансформацион моделда аслиятда ва таржимадаги синтактик структуралар ҳамда лексик birlikларнинг маънолари орасида трансформацион муносабатлар йўқ. Ситуатив моделда икки матн эквивалентлиги даражаси фақат баён этилаётган ҳолатнинг умумийлиги асосида белгиланади.

Инглизча *“Answer the telephone”* ўзбекча *“Гўшакни кўтар”*га муқобил тушунча эканлиги таржимоннинг *“To answer (жавоб бермоқ)”* билан *“гўшакни кўтар”* ўртасида ўзак маънода эквивалентлик бор деб ҳисоблашда эмас, балки реал воқеликда, телефон кўнғироғига жавоб бериш пайти, албатта, телефон трубкасини кўтариш кераклиги ҳақидаги умумий тасаввур мавжудлиги туфайли ҳеч кимда эътироз уйғотмайди. Демак, турли тилларда бир-биридан узоқ маъноларни англатувчи икки ибора муайян ҳолатда бир маънони англатиши мумкин экан. Шундан билса бўладики, ситуацион модель трансформацион моделга нисбатан эквивалентлик ёки адекватликни таъминлашда устун томонларга эга.

Аммо ҳар қандай ҳолат ҳам эквивалентликни белгилашда тўғри мезон бўлади, деб айтиб бўлмайди. Масалан, шундай ҳолатлар учрайдики, аслият яратилган тилга мансуб ўқувчи қийинчиликсиз тушуниши мумкин бўлган сўз маънолари таржимон томонидан нотўғри тушунилиши мумкин. Масалан,

В. Комиссаров шундай мисолни келтиради: *“Different brands of changes Charles said: “Serge and barathea” – Потому что существуют разные сорта храбрости, – сказал Чарлз. – Одна сержантская, а другая-офицерская”*.

Ушбу мисолда икки хил мато ҳақида гап кетмоқда. Инглиз ўқувчиси парчадан

англашилган маънони осон тушунади. Жумладан, бир матонинг оддий ва арзонлиги, иккинчисининг қимматбаҳо эканлигига урғу берилаётган-ни ҳам унга маълум. Аммо рус таржимони аслиятни ўқиганда уни юқорида таржима қилингандек тушунган. Лингвистик нуқтаи назардан ҳам, семантик нуқтаи назардан ҳам, ҳолатдан келиб чиқиб иш тутиш жиҳатидан ҳам таржи-монни айблаб бўлмайди. Лекин масаланинг бошқа нозик бир жиҳати бор. Бу ерда таржимоннинг маданий-тарихий аспектдаги маънавий билимларининг етишмаслиги маълум бўлиб қолган. *Serge and barathea* сўзларининг ўша халқнинг ўзига маълум бўлган бошқа маънолари борлигидан хабарсизлик таржиманинг эквивалент ёки адекват бўлишига жиддий халал берган. Шундай экан, коммуникатив моделнинг таржима адекватлигини таъминлашда анча кенг имкониятлар беришини ҳисобга олиш зарур.

Таржимашуносликда эквивалентлик таржима усули сифатида талқин этилади. Чунки, бу ҳодиса таржима жараёнида ҳам гаплар, иборалар ҳам кичик лингвистик birlikларни таржима қилиш учун қўлланилади. Эквивалентликни кўплаб олимлар таржима усули, таржима методи сифатида ҳам талқин қилишади. Жумладан, Ҳарвей эса маданий бўёқдорликка эга терминларни таржима қилишнинг усуллари сифатида қуйидаги тўрт асосий таржима усуллари таклиф этади [4, 73]. У таржима усуллари тушунчасига нисбатан “translation techniques” тушунчасини қўллайди:

1. Функционал эквивалентлик (Functional Equivalence): Бунда Таржима тили маданиятида Аслият тили маданиятидаги худди шундай вазифани бажарувчи сўзни қўллаш.

2. Шаклий эквивалентлик (Formal Equivalence) ёки “лингвистик эквивалентлик (linguistic equivalence)”. Бунда сўзлар сўзма-сўз таржима қилинади.

3. Транскрипция (transcription) ёки аслият тилидаги сўзни таржима тилида қўллаш (borrowing):

Тасвирий ёки ўз-ўзидан тушунарли таржима (Descriptive or self-explanatory): У одатда умумий терминларга нисбатан маънони очиб бериш учун ишлатилади. Бу усул формал эквивалент унчалик фойдали бўлмаган кенг турдаги котекстларда қўлланади. Бундан кўриниб турибдики, эквивалентлик маданий бирликларни

таржима қилишда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Юқоридаги мулоҳазаларимиздан шу нарса англашиладики, таржимон ўз олдида турган вазифани таржима қилинаётган асарнинг ғоявий бойлигини, унинг ўзига хос такрорланмас хусусиятларини, ҳар бир сўзни бутун бир асарнинг узвий қисми сифатида қараб, уларни асар ролига мувофиқ таржима қилишда эквивалентлик ходисасидан тўғри фойдаланиш жуда ҳам муҳим ҳисобланади.

Адабиётлар:

1. Гофуров И., Мўминов О., Қамбаров Н. Таржима назарияси. Т. 2012 й. 22-24 бетлар.
2. Виноградов В.С. Перевод: Общие и лексические вопросы. Текст.: учебное пособие / В.С. Виноградов. М. : КДУ, 2004. - 240 с.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). – М., 1990.- 354 с
4. Harvey, M. (2003). A beginner's course in legal translation: the case of culture-bound terms. Retrieved April 3, 2007 from <http://www.tradulex.org/Actes2000/harvey.pdf>

Tukhtasinov I. The problem of equivalent notion of languages in translation theory. The article is devoted to research the concept equivalence which is one of important techniques used by translators at the process of translation. The concept of equivalence, its categories and the importance of it at the process of translation were learnt in detail in this article. These issues were proved with several scientists' opinions.

Тухтасинов И. Понятие межязыковой эквивалентности и его исследования в теории перевода. Статья посвящена раскрытию технических приёмов концепта эквивалентности, реализуемых в процессе перевода. Понятие эквивалентности и ее категории всесторонне исследованы и обогащены на основе современных лингвистических теорий.
